

NYELVJÁRÁSI ÉS KÖLTŐI NYELVI KITÉRÉS

BÜKY LÁSZLÓ

A legtöbb szövegműben föllelhetők a cselekmény, a gondolatsor fő sodrától elszakadó, eltérő részletek. A kitérés a klasszikus retorika és poétika gondolatalkazata; így a paradiégészis a szónoki beszéd kitérő része, a tartalomhoz szorosan nem tartozó olyan elemek felsorolása, amelyek azért a téma keretén belül maradnak (I. KATONA LÁSZLÓ: paradiégészis, in: VirLex.). A témától határozottabban elütő kitéréseket ugyancsak a klasszikus retorika alapján digresszió (vagy egresszió, illetőleg parekbaszisz) néven szokásos elkülöníteni (I. a VirLex. megfelelő címszavait). Némelykor megkülönböztet a kutatás ún. lírai kitérést, amely „szűkebb értelemben az epikai művek szerkezetének az a része, mely – az epizódhoz hasonlóan – a hagyományos részekhez lazábban kapcsolódik, s nem tartozik a cselekmény fő részéhez” (KOVÁCS ENDRE: lírai kitérés, in: VirLex.). – Mindeme kitérések és hatásaik, szerepeik számon vannak tartva az irodalomtudományban, amint a VirLex. említett szócikkei mutatják. Az I. nemzetközi hungarológiai kongresszuson igyekeztem (egyebek mellett) kimutatni, hogy a költői szövegművek befejezése némelykor egy, a költemény (lírai) cselekményének fő vonalától némiképpen eltérő, önálló történet, amelynek a saját befejezése egyúttal a költemény egészének is a lezárása (A versbejezés grammatikájához. In: A magyar vers. Szerk. BÉLÁDI MIKLÓS, JANKOVICS JÓZSEF, NYERGES JUDIT. Nemzetközi Filológiai Társaság, Budapest, 1985. 68–9). E jelenség tulajdonképpen szintén tartható a digresszió egyik fajtájának: az in medias res kezdéskor alkalmazott digresszió mintegy fordítottjának.

Az élőbeszédben meglehetősen gyakori a beszédmű tartalmához lazán kapcsolódó, ám valamely képzettársítási, ok-okozati viszony vagy egyéb tényező miatt mégis odatartozó, mellékesen elbeszélte szövegrész. Egy hímeztőjásfestő asszony elmeséli, miképpen készíti a húsvéti tojásokat. A munkafolyamat végén főzi meg a tojást bizonyos lében, de „[...] *forrā ni nēm szabad, | akko' lēvészēm, | és akkor ij'en kóccā, de mos má kifotytam a kócbū [nevet]...* – Nincsen? – ...*avvā, avvā törölgetem meg, és után'a ruhāvā*” (BÜKY LÁSZLÓ: Nyr. CVIII [1984.], 175). Szorosabb értelemben véve mindenféle érzelemnyilvánítás digressziónak tartható, így a *de mos má kifotytam a kócbū [nevet]* rész jól mutatja, hogy a beszélő nemcsak a tojásfestés eljárásának elvont menetét, hanem az éppen hozzáfűződő, valóságos viszonyát is előadja, tudniillik azt, hogy elfogyott a törölgetésre, fényesítésre használatos tiszta kóc; a nevetés pedig a beszélő feszültségét oldja, amely a valóságos viszonyból adódik: egyelőre nem tud a kóc hiánya miatt dolgozni. – Ugyanez a beszélő arra a kérdésre, hogy mi az az eszköz, amivel a viaszrajzolatot ráviszi a tojásra, így válaszol: „Éty... | *A röpül'ő mikor it lēsēt, onnant hōsztam be azt a*

bádogot, | és abbú csinátam ëty kis... | gicának mongyák | régiek [...] – És milyen repülő esett itt le? – *Hát repülő | léesett itt a Csokmánba, | asztán annak a lemezzébü hoztak, mer darabokra mënt, | annak a lemezzébü hoztunG be.* – Most esett le? – *Nem, má régen.* – Háború alatt? – *A háború alatt*” (i. h.). A háború és a magnóra vett beszélgetés között mintegy harmincöt év telt el, a gicakészítéshez szükséges fémlamezzel kapcsolatos élmény azonban, úgy lehet, mit sem halványult. Ez a digresszió tehát sui generis, és valóban magát a beszélőt jellemzi.

A nyelvjárási szöveganyagot gyűjtők meg-megemlítik, hogy „Aki valaha megpróbálta, hogy népi, nyelvjárási beszélőt valamilyen önálló, kerek történet elmondására bírjon – esetleg mikrofonnal a kezében –, akárhányszor tapasztalhatja, hogy a magára hagyott beszélő elsiklik a téma felszínén, elnagyolja, összecsapja a mondanivalót” (SEBESTYÉN ÁRPÁDTÓL idézi SZABÓ JÓSEF, *A mondat szerkesztés nyelvészológiai vizsgálata a nagykönyi nyelvjárásban*. Budapest, 1983. 19). Az efféle jelenség bizonyosan közeljár a digresszióhoz és a paradiégészishez. A nyelvjárási szövegek gyűjtőinek eljárás módja nem látszik különösebb figyelmet fordítani az élőbeszéd illetően szövegszerkesztési jegyeinek megőrzésére és vizsgálatára (vö. SZABÓ i. m. 15–7). Természetesen ennek ellenére is találhatunk kisebb-nagyobb digressziót a nyelvjárási szöveggyűjteményekben, még ha az adatközlő elbeszélését előzetes kérdésekkel el is igazítja a gyűjtő. Egy, a vadkörte fölhasználásáról szóló nyelvjárási szövegben például ennyi kitérés mutatkozik: „Abbu télënn ëggy-ëf fazékkā mëkföz az asszony, asztán ëhorgya az ember. Ebbü lëvës is lesz. *Ecs csak a finom kompót, mint tënátatok va!*” (KÁLMÁN BÉLA, *Nyelvjárásaink*. Budapest, 1966. 73.) – A paradiégészis jó példájának látszik a következő: „Ém vótam az ësó kapás. Egy gyulaji cigállány mëg ëty Cser Örzse nevezetü nagylány az vët mëlleje. Ém vótam az ësó. *Nagyom fakó kis szoknyába vótam!*” (SZABÓ i. m. 240). A beszélőnek itt a saját ruhájáról tett megjegyzése tényszerű, a hallgató ezáltal olyan hírhez jut a kommunikációs folyamatban, amely nem tartozik szorosan a kapálás folyamatának tényeihez. – Másutt a beszélő érzelmi világáról ad képcet az elkanyarodás: „Akkor | négyen szoktunk csépünyi. Négy ütötte. Vót kettő, aki mek forgatta utánnunk. Szép kottára szoktuk a csépüllést, utyhogy nagyon-nagyon jó vót. Még aki messzirü hallotta, annak is nagyon jó vót hägatnyi, hogy mijen szépen szót. Levertük ëggyik felit. Akkor [...]” (SZABÓ i. m. 207).

Önálló történetté szélesülő digresszió valószínűleg a gyűjtések módszere miatt akad kevesebb. Persze ha néprajzi érdekű (is) a gyűjtés, nem csodálhatni, hogy a gyűjtő szívesen lemond az excursusokról (vö. SZABÓ JÓSEF, *Nyelvjárási szöveggyűjtemény Nagykönyiből*. MNyTK. 163. sz. [1982.] 8–9). Effélékre gondolok:

a túskeborona készítése kapcsán terjedelmes kitérés olvasható: „Émentünk az erdőre. Asztán a határszélém mindig vót ijen kökéntüske. Aszt hosztunk, maj mēkszakattunk uam terét. Mer százötfen szábu van egy boronya. Asztat mikor mēkszinátuk, de a boronyát is, amikor mēkszinátuk, akkor asztat jól mēgrakni fákkal, hogy passzújon a főtfő. Mikor boronyátunk, akkor mēk az uton, mindig mindēmfelé vót gyöp. Ha nēm vót, akkor ráátunk. Asztán rátettük a kocsfenēgdēszkát, asztán akkor sima vót a föld. A szömszéd is akkor vetett, mikor mink. Asztán annak | job lovaji vótak, 'sztám mindik ficánkútak. Ém mēk csak durrogattam, de mindig azokat a lovakat nésztem, hogy majd ēszalajtya a fijatalebēr. Asztán az nēm szalajtotta el, hanēm az én boronyámnak, mer kötél vót hozzá ködve, a kötélhő mēg a kisafa, asztán ēszakatt a kötél, a kisafa mēg a lovaknak az inugba ęsött, én mēg ugy bukfencēszttem körösztü, mer nēm ārra nésztem én, hogy mikor futnak el a lovak [...] Ahogyann a kisafa mēk hēgyibük ugrott, a lovak mēg, mind a mēndērgős ménkü, uty futottak. Én mēg, a kezem mēk telli vót tuskévē. [Stb.]” (SZABÓ i. m. 30.) Ennek az idézett szövegnek a szerkezeti fölépítése hasonló a versbefejezések kapcsán elmondottakkal, azzal, hogy a különálló történet egyúttal a fő cselekmény vagy gondolatmenet befejezéséként is szolgál. Ezt az igazolja, hogy a boronálás közben történt baleset elmondása után sem a beszélő, sem a nyelvjárásgyűjtő nem tér vissza a túskeboronára, illetőleg készítésére, hanem egy másik munkafolyamatról esik szó.

A költői műalkotás többnyire egységes szemléleten alapuló nyelvi szöveg, a stílári összetartó erő határozottan jellemzi a minden szöveget összetartó szintaktikai, szemantikai és pragmatikai jegyeken kívül. A mellékesen említett dolgok, a látszólagos kitérések a költői én (vagy a műben szereplő alakok) jellemzését adja, illetőleg a műalkotás lehetséges világának tárgyait, dolgait, eseményeit szemlélteti (vö. CSÚRI KÁROLY, *Lehetséges világok. Tanulmányok az irodalmi műértelmezés témaköréből.* Budapest, 1987. 265. kk.). A digresszió és a paradiégészis a stílusegység szolgálatában is áll, hiszen segítségükkel is alakulhat a műalkotás világában az összefüggő tényállások mezője (vö. ROMAN INGARDEN, *Az irodalmi műalkotás.* Budapest, 1977. 163). Egy Füst Milán-versben a költői én szimbolikus kifejezésekkel mondja el, hogy életének vitelében milyen magatartásmódot választott: „És nem az öröm útját választottam én sem, – ám a kopár sivatagét, / *Hol vörös a földek szintje s nem legelész semmiféle nyáj,* - / *De hol majd megpróbáltatik, ki mit bir el?*” (Uő., *Összes versei.* Budapest 1969. 25.) Ebben a paradiégéma a kopár sivatag szerkezettel szimbolikus jelölt életútnak mondja el olyan jellemzőit, amelyek nem a szimbolikus tartalomnak, hanem a műalkotás lehetséges világában létező sivatag-

nak a tulajdonságai. Tehát a szimbolikus tartalom felől nézve a jelenség mellékes és a tárgyhoz nem tartozó, hiszen azonkívül, hogy e sivatagban „nem legelész semmiféle nyáj” még számos dologgal jellemezhető a szóban lévő (és mindenféle) sivatag; a nem szimbolikus, a lehetséges világ valóságában lévő jelenség azonban tényszerű, és így a tárgyhoz tartozó. Hasonló, kétféle vonatkozásrendszerű gondolatalakzat a fentebb említett *Nagyom fakó kis szoknyába vótam*. – A kitérésben leírtak ilyenképpen gyakran díszítménnyé válnak, bizonyos önállóságra tesznek szert. Egy másik Füst Milán-versben a „boldog világ” mibenlétét a következő parekbaszisz mondja el: „Úgy mondják, odalenn a Nagy Rabszolga Tónál ; Boldogabb a világ... a nép sokat nevet ; *S gyakran látnék gyereket, amint agyagfazékkal karikáz, / Vagy rézgommbal fúrt fülében mosolyogva tünődik... / S még az öszvér is nyert ott, úgy mondják, ha forrás szaga üti orrát... / S ha jó a tél, – / Hogy hó porában hengergőzik ember, állat...*” (i. m. 37). Itt a gyermekekkel s az öszvérrel kapcsolatban elmondott dolgok segítségével teremt elsősorban olyan hangulatot, amely szándéka szerint a „boldog világ” képzetét keltheti. Efféle, a munkafolyamat végzésével járó kellemes érzeteket, hangulatot felkeltő szerepű a kitérés a föntebbi, nyelvjárási szövegben (*Még aki messzirü hallotta, annak is nagyon jó vót hāgatnyi, hogy mijen szépen szót [a csépelés]*).

A szóban lévő gondolatalakzatokat és hatásaikat vizsgálva az irodalmi műalkotásokban a stilisztika (és a retorika) mellett az alkotáslélektan is kaphat hasznos eredményekre vezető anyagot. A nyelvjárási és mindenféle más élőnyelvi szövegekben nyilván maga a nyelvjáráskutatás, általánosabban a szociolingvisztika, illetőleg a pszicholingvisztika találhat még jócskán kutatnivalót.

MUNDARTLICHE UND DICHTERISCHE ABSCHWEIFUNG**LÁSZLÓ BÜKY**

In den meisten Textwerken gibt es sich von der Handlung, von der Gedankenreihe absondernde, abschweifende Details. Die Abschweifung gilt als die Gedankenkonstellation (Paradiegesis, Digression) der klassischen Rhetorik und Poetik. Diese Abschweifungen lassen sich in ihrer natürlichen Erscheinungsform ganz gut u.a. in mundartlichen Texten beobachten, obwohl die Mundartensammler sie vorwiegend als unerwünschte Phänomene wahrnehmen. Das dichterische Kunstwerk ist meistens ein auf einer einheitlichen Betrachtungsweise beruhende sprachliche Text, die stilare Abschweifung dient der stilaren Kohäsion. Dafür sind die mundartlichen Abschweifungen ungeeignet.